

Egry Gábor

**Múltértelmezés, szembenézés, kommunizmus, magyarság.
Megjegyzések a Tismăneanu-bizottság jelentésének magyar
vonatkozású fejezetéhez**

Ki nem mondott elvárás, de legalábbis az etikett része, hogy egy szakmai anyag vitája során a hozzászólónak illik röviden méltatnia a munkát, ha lehet, kiemelnie nagyszerűségét és korszakosságát, és csak ezt követően tenni – akár megsemmisítő – bírálat tárgyává. Én most a bevált *captatio benevolentiae* helyett inkább közvetlenül azokat szólítanám meg, akik időt nem kímélve, fáradságot vállalva, nyugalmat félre téve részt vettek a bizottság munkájában, és hozzájárultak nemcsak a szöveg elkészítéséhez, hanem a váratlanul megnyíló levéltári állagok adta lehetőség kihasználásához is. Legtöbbjüket személyesen is ismerem, de ezzel együtt is csak remélni tudom, hogy nem sértődnek meg rám, ha azt mondom: nem tudom, vajon a jelentés magyar része több lesz-e historiográfiai érdekességnél az utókor számára (habár kétségtelen, egyszer mindannyiunk művei erre a sorsa jutnak, a kérdés inkább az, hogy melyik előbb és melyik utóbb), abban azonban biztos vagyok, hogy az a munka, amit a háttérben elvégeztek, lényeges hozzájárulást jelent a romániai magyarság történetének megismeréséhez.

Mindebből talán már érezhető: feleslegesnek tartanám a szöveg pozitívumainak elősorolását, sokkal inkább a jelentés születésével és tartalmával kapcsolatos problémákra szeretnék koncentrálni. Mindezt három kérdés – a múltfeltárás értelme és problémái, a magyar kisebbség „részvétele” a jelentés elkészítésében és maga a jelentés – köré csoportosítva, melyek közül az első kettő nem választható el egymástól. Persze sem abban a hitben nem ringatom magam, hogy az adott keretek között mindezeket kellő alaposággal tudom felvetni, sem abban, hogy én lennék az első és az egyetlen, aki ezekkel megpróbál szembenézni. Elég csak Salat Levente bevezető jellegű tanulmányára utalni, ami önmagában is jelzi: a szerzők maguk is tisztában vannak vele, hogy egy ilyen munkának – értve ezalatt nemcsak magát a szö-

veget, hanem születésének körülményeit is – milyen, sokszor nehezen kezelhető veszélyei, problémái vannak.

Azzal mindannyian tisztában vagyunk, hogy a Tismăneanu-bizottság létrejötte és működése, az általa készített jelentés felettébb sajátos jelenség a történettudományi kutatásokban. Éppen ezért nyilvánvaló az is, hogy amikor működésének értelmére kérdezzük rá, akkor nem elégedhetünk meg a múlt történeti megismerésére vonatkozó szokványos állításokkal, akármilyen ismeretelméleti álláspontot képviseljünk is annak lehetőségei és értelme kapcsán. A bizottság működése, akár a rendelkezésre álló időtartamot, akár a végső célt – egy politikai aktus alátámasztása – vesszük számításba, s a szó szorosabb értelmében vett tudományos kontextus mellett más összefüggésekbe is szorosan illeszkedik.

Hiba lenne azonban, ha ezt a másik összefüggésrendszerrel eleve negatívan értékelnénk, azaz úgy tennénk, mintha a szokványos történeti kutatás eredményei semmiféle társadalmi relevanciával nem bírnának, és nem lennének maguk is, hagyományosan és szinte természetesen, elemei egy közösség önértelmezésének. Ha a különbséget keressük, akkor sokkal inkább abban lelhetjük meg, hogy egyéb kutatásaink során – remélhetőleg – nem eleve adott a társadalmi hatás kontextusa, nincs egy eleve meghatározott társadalmi cél is, vagy legalábbis nem annyira konkrét, mint a kommunizmus elítélése. Még egyszer szeretném azonban kiemelni, hogy ez a fajta recepció amúgy is szinte elkerülhetetlen (vagy ha igen, akkor a kollégák úgyis szakbarbárként tekintenek majd ránk), és éppen ezért annak sem igen lát-nám értelmét, hogy a kommunizmus elítélésének ideológiai kereteit elemez-gessem, kezdve attól, hogy hol és kik, milyen szervezetek ösztönzésére és segítségével tettek már erre irányuló lépéseket.

Sokkal érdekesebbnek és izgalmasabbnak tartom a problémának azt a vetületét, ami a közösségépítéshez, a közösségi azonosságtudathoz kapcsolja ezt az aktust, ami egyúttal a romániai eset számos problémájára is felhívhatja a figyelmet. Teljesen nyilvánvaló, már-már közhely, hogy a politikai közösség, egy-egy állampolgárság által jogi értelemben meghatározott csoport összetartozás tudata kialakításának fontos mozzanata lehet a születése. Ez a legtöbb esetben nemcsak az új közösség kialakításának mozzanatát foglalja magában, hanem az explicit szakítást is a megelőzővel. A közösség kialakításának leggyakoribb módjai közé tartozik a felbontásnak és újjászervezésnek ez a szinte egyidejű kettőssége, ahol az *ancien régime* megtagadása az „alkotmányos mozzanat” részeként egyúttal a tagokat egyesítő identifikációs elem is lesz.

A kommunizmus elítélésének ez a funkciója kétségtelen tény, és nyilvánvalóan nem én vagyok és leszek az egyetlen, aki ezt kiemeli. Innen közelítve a kérdéshez látszólag az lenne az első problémánk, hogy miért 16 évvel a régi rendszer bukását követően kerül sor erre a tagadásra, és ennyi idő után lehet-e ennek értelme? Úgy vélem azonban, hogy önmagában ez a probléma nem tételezhető. Bár mindannyiunk tarsolyában nagyjából ugyanazok a válaszok rejtőzhetnek (ezek közül a kommunista rezsim elitjéhez tartozók személyi, intézményes, kulturális folyamatossága lenne a leggyakoribb), érdemes felidézni, hogy például a demokratikus Németország esetében is évtizedekre volt szükség a múlttal való szembenézésre, hiába volt adott a tagadás kiemelkedő aktusa a nürnbergi-per képében. Vagyis az aktus értelmét önmagában nem tartom megkérdőjelezhetőnek, hiányolom viszont azt a társadalmi közeget, ami valóban közösségépítő jelentőségűvé tehetné azt.

A múltfeldolgozás és a szembenézés Salat Levente által bőkezűen felidézett példáinak tanulsága szerintem mindenekelőtt az, hogy a szimbolikus tagadás pillanatai mellett (melynek egyébként megfelelően vagy megfelelően voltna 1989 decembere is) kitartó munkára és egy valóban társadalmi folyamatra van szükség. Ennek során természetesen megkerülhetetlenek a viták is, az újra- és átértelmezések, revíziók. Ehhez képest, noha a bizottság jelentése egy pillanatra valóban a nyilvánosság középpontjába helyezte a problémát, ez a minuciózus munka, nem szakmai hanem társadalmi szinten és jelenségként, csak kevésé érzékelhető. Mintha az elit vagy annak legalábbis a tagadás mozzanatát fontosnak érző része és a társadalom között nem lenne igazi átjárás. Persze ez még bekövetkezhet, azt azonban már most megállapíthatjuk, hogy 2006 decembere sokkal inkább politikai értelemben volt konjunkturális pillanat, és egyelőre nem is kezdete egy társadalmi folyamatnak. A múltfeltárás ma Romániában mindenekelőtt történeti kutatást jelent, nem pedig a történeti tudat alakulásának folyamatait.

Ennek következtében persze továbbra is érvényesnek tűnnek azok a korábban és a tagok által is megfogalmazott kételyek, melyek a politikai dimenzió veszélyeire hívták fel a figyelmet. Bár szerencsére a jelentés ezek miatt nem diszkreditálódott (és ez nyilvánvalóan sokban a munkának magának köszönhető), az azonban még nem dőlt el, hogy olyan kiemelt szerephez juthat-e a romániai kommunista korszak értelmezésében, mint az alkotóinak minden bizonnyal szándéka volt.

Ennek a kételynek az egyik oka az a sajátos paradoxon is, ami a jelentés magyar részére is jellemző. A bizottság működése során korábban megközelíthetetlen forrásokhoz férhettek hozzá a kutatók, az azonban kérdéses, hogy a meglehetősen nagy terjedelem ellenére sikerült-e ezeknek akár csak a releváns

részét feldolgozni. Avagy megint a kínálkozó német példát analógiaként használva: vajon a bizottság a nürnbergi vád képviselőinek hatalmas anyagot felhalmozó szerepére vállalkozhatott-e, vagy már a *Historikerstreit* évtizedes kutatásokon alapuló és továbbiakat ösztönző példájának követésére is lehetett esélye? Egyáltalán: kimondható-e ma a történettudomány lehetőség szerinti (vagyis mindig ideiglenes, de elég sokáig érvényes) végső szava a korszakról? A kérdés persze szónoki, de akkor is megfontolandó, ha egyáltalán nem tartjuk a történettudomány feladatának a vádlói vagy bírói szerep eljátszását.

A második problémakörre áttérve ki kell emelni, hogy a magyar kisebbségre vonatkozó rész elkészítőinek a fentiek mellett még egy további, specifikus, a közösségi tudatból fakadó dilemmával is szembe kellett nézniük, ami azonban megint csak leírható a vádló vagy az empatikus értelmező kettősségével. El kellett dönteniük, hogy a közösség nyilvánosságában ma is igen gyakran nagy térhez jutó sérelmek kapjanak hangsúlyt a szövegükben, vagy próbáljanak elmozdulni egy leíróbb megközelítés felé. A nyomás – azon kevés eset alapján legalábbis, amikor magam is szembesülhettem ennek nyomaival – vélhetően az előző megoldás felé terelte volna őket. Ennek kedvezett az is, hogy a tervezett politikai aktus szinte már igényelte a sérelmek és veszteségek listájának összeállítását, az elveszett javak visszakövetelését – ezúttal a romániai parlament által is szentesítve.

Hasonlóképpen komoly előzetes problémának tűnik számomra az is, hogy a politikai aktus igénye – egy rendszer és vele némiképpen egy közösség történelme több évtizedének megtagadása – szoros összefüggésben az újrakezdés, a közösség újjászervezésének igényével szinte determinálja, hogy mindent, ami negatív, vállalhatatlan, elfogadhatatlan egyként a kommunizmus rovására írjanak. Ez pedig, akarva-akaratlan, azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a történelmi szembenézés és múltfeltárás féloldalas lesz. Az így kialakuló történelmi tudat pedig bizonytalan, mivel az elkövetkező kutató-sok egyre újabb és újabb pontjait kérdőjelezhetik meg.

A romániai magyar közösség esetében nyilván nagy lehet a kísértés, különösen mikor az egyéni életutakon kell végigtekinteni, hogy az 1944 végét követő évtizedek történelmében a magyarságot külső erők áldozatának tekintsék, mely kiszolgáltatottan vergődött egy egyre monstruózusabb nacionalista politika hálójában. (Paradox módon ugyanilyen könnyű lenne román részről a román nacionalizmust, annak szívosan öröklődő ideológiai tartalmával egyszerűen a kommunizmus rovására írni.) Így aztán a sérelmi és revendikatív megközelítés azzal is fenyegethet, hogy a közösség saját szembenézése, múltfeldolgozása nemhogy előbbre jutna (közelebb kerülnénk a korszak megértéshez), hanem éppen a meglévő tabukat (gondoljunk csak a nem pusztán a

résztevők tapasztalatlansága vagy amatőrizmusa miatt nagyon gyorsan ellehetetlenülő vitákra az elmúlt évekből – Földes László-vita, a Könczei Csilla „szekusblogja” körüli kisebb viharok stb.) erősíti fel. Elvégre már megmondtuk, hogy az egész korszakért a román kommunisták a felelősek.

A magyarságról szóló jelentés-részt elolvasva úgy érzem, hogy a szerzők végül nem találtak megfelelő megoldást ezen problémák mindegyikének kezelésére. (Gyorsan hozzá is teszem: fogalmam sincs, vajon létezik-e, létezhet-e olyan szöveg, ami erre képes lenne?) Ez részben nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy az előzetes kutatások a hatalmas korszakhoz képest mindeddig csak részkérdéseket tártak fel, hogy éppen a most feltárt forrásanyagra támaszkodva lehetne kiteljesíteni az eddigi – egyre szisztematikusabb – kutatásokat, egyszerűen arra – a jelentés végső értékelését is befolyásoló, lényegében módszertani – problémára, hogy vajon a rendszeres történeti kutatások állapota már lehetővé tesz-e egy ilyen nagyszabású vállalkozást?

Mindezek mellett azonban nem kerülhetők meg azok a módszertani problémák sem, melyek a jelentés-részt magát jellemzik. Ezek közül én hármat emelnék ki, a későbbiekben lehetőleg példákkal is megvilágítva észrevételeimet. Az első a fogalmi tisztázás hiánya, a második a viszonyítás kérdése akár társadalomtörténeti folyamatok kapcsán, akár az egyéb történeti jelenségek esetében, a harmadik pedig a korszakolás, ami a szövegben úgy történik meg, hogy végül nem válik elemzési eszközzé.

Sorba véve ezt a három problémakört számomra úgy tűnik, hogy az alapvető fogalmak explicit tisztázásának hiánya (elvégre megint csak nyilvánvaló, hogy nem a szerzők ismereteinek hiányosságáról van szó) nem csupán az elemzés és értelmezés fontos eszközeitől fosztotta meg a kutatókat, hanem egyúttal akaratlanul is revendikatív hangsúlyokat kölcsönzött megállapításaiknak, esetenként pedig egészen abszurd következtetésekhez vezetett. Szerencsés lett volna, ha a szövegben legalább néhány lényeges fogalmat elkülönítenek – ilyen lehetett volna a kommunizmus, a nacionalizmus, a nemzetépítés vagy a nemzeti kommunizmus –, amit aztán az elemzés során is érvényesíthetnek. Enélkül pont azt nehéz elérni, amire feletébb szükség lenne: elkülöníteni a kommunista párt kommunista politikájának hatásait egyéb, más ideológiákból következő, sokszor jóval korábbi eredeztethető hatásoktól. Így azonban a korszakban minden összemosódik, magától értetődően lesz nemcsak a diktatúra vagy nemcsak a nacionalista diktatúra, hanem egyenesen a kommunista diktatúra következménye. Úgy gondolom ez csak látszólag szörszálhasogatás, hiszen a fogalmi tisztázatlanság miatt az előzőekben már érintett veszély, miszerint minden bűnt, hi-

bát, negatívumot könnyen a kommunizmus rovására lehet írni, felerősödhet, ezzel éppen a szembenézés lehetőségét gyengítve.

Noha a szöveg már a második bekezdésben azt ígéri, hogy a kommunista rendszer romániai hatásáról kaphatunk képet, végső soron nem derül ki belőle, mi is lett volna a kommunizmus specifikuma a korszakban. Például az RKP X. kongresszusán elfogadott iparosítási irányelvek egyszerűen a magyarosítás „leleményes” eszközévé lehetnek, miközben a kommunista ideológiának szerves része, lényegi eleme az iparosítási folyamat. Itt tehát szorosan összefonódik a két kérdés, és a *kommunizmus* a *nacionalista* alapú magyarosításhoz képest hozzáadott értéket képvisel. Némileg ellentétes példa lehet a csángók magyar nyelvű oktatási rendszerének esete. Ennek felütése a szövegben a kommunista rendszer asszimilációs politikájának drámai hatásairól szól. Holott, amint az a jelentésben is megjelenik, ugyanez a kommunista rendszer, a kommunista ideológia egyházellenessége jegyében közel egy évtizedig a korábban nem létező anyanyelvi oktatást is kiépítette körükben. (Az MNSZ közösségi integrációs modellje is erre a szűkebb, kulturálisan értelmezett nemzeti szempontból vett kezdeti pozitív szerepre lehet példa, annak minden ideológiai korlátjával.) Vagy említhetőek azok a megállapítások is, melyek nagyszabású, a *kommunista* ideológiától vezérelt társadalomátalakítási kísérletek (gazdaság, iskolarendszer, civil szféra államosításai, szisztematizálási terv stb.) kisebbségekre nézve nagyobb hátrányait emelik ki. A kétségtelenül igazolható megállapítások fogalmi keret hiányában bizonytalanná, könnyen kikezdhetővé válnak. (Ráadásul nem vetnek számot a korszakon belüli változásokkal sem.) Elvégre ezek éppen úgy felszámolták a román többség intézményi struktúráit, és beleavatkoztak annak társadalmi folyamataiba, a különbség abban rejlik, hogy egy idő után a többségiek ezek helyett „megkapták” a *nacionalista* ideológiát is magáévá tevő *nemzetállamot*, miközben a kisebbségek egy ideig működő, hasonló „pótlékszervezeteit” lassan felszámolták vagy eljelentéktelenítették.

Részben ehhez kapcsolódik a második módszertani probléma, a viszonyítási pont, mérce kérdése. A szöveg ebben a formában akár úgy is értelmezhető (noha tudom, hogy nem ez a szerzők szándéka), hogy az 1944/45-ös állapotok minden változása a kommunista diktatúra következménye. A társadalmi folyamatok megítélésénél azonban, bármennyire spekulatívnak is tűnhet, nem tekinthetünk el attól, hogy közel öt évtized alatt egy közösség szerkezete, legalábbis a huszadik századi Európában, bizonyosan megváltozik. Azzal is számot kell vetnünk, hogy adott körülmények között ezeknek a változásoknak vannak természetes határai. Így például a magyar városi lakosság száma akkor sem nőhetett volna 310 százalékkal, mint a ro-

mán, ha nem befolyásolják állami eszközökkel a városi népesség összetételét. (Megint csak szeretném megnyugtatni a szerzőket, tudom, hogy ezt ők sem hiszik, de a szövegből akár ennek az igénye is kiolvasható.) Elismerem, hogy ez a felvetés különösen képlékennyé tehet minden ilyen jellegű megalapítást, de az az érzésem, hogy a párt politikájának torzító hatását, a nacionalista intézkedések súlyát árnyaltabb megközelítés is képes lenne érzékelteni, viszont jobban kiemelhetné, hogy a kommunista ideológia és a diktatórikus hatalmi berendezkedés társadalmi hatásai a spontán folyamatok torzításával, megváltoztatásával milyen módon befolyásolták a magyar közösség helyzetét (is).

Ugyancsak a viszonyítás problémája az az eset, amikor a kommunista hatalmi berendezkedésen egy ideális, demokratikus, lehetőleg toleráns állam kisebbségpolitikáját próbáljuk számon kérni. Véleményem szerint akár az MNSZ szerepének, akár a MAT jelentőségének megítélésében félrevezető, ha abból indulunk ki, hogy miként működtek volna ezek, ha valóban demokratikus viszonyok között működhetnek. 1945 és 1989 között ez a lehetőség nem volt adott. Viszont a kommunista párt diktatúrájának periódusában ezek mégis csak más típusát jelentették a kisebbségi kérdés kezelésének, még ha egyébként a monolit párt hatalmának ezek is alá voltak vetve. Teljesen természetes, hogy a MAT esetében nem beszélhetünk valódi autonómiáról, de ez egyfelől teljesen történetietlen felvetés lenne, másfelől pedig nem zárja ki eleve a speciális érdekvéonyesítés lehetőségeit, még ebben a rendszerben sem. Ugyanígy félrevezető azt állítani, hogy a magyarság közösségi integrálása politikai kudarc lett volna. Az MNSZ vagy a MAT révén ez meglehetősen sikeresen végbement, és a modell felszámolása éppenséggel román politikai akarat kérdése volt, miközben persze természetes, hogy ez a modellt képviselő magyar politikusok kudarca.

Ezen a ponton érdemes megemlíteni a korszakolás kérdését is. A szöveg meghatározza a magyar kisebbség szempontjából fontos korszakokat, röviden ismerteti is azokat, de – a mondjuk úgy – társadalomtörténeti részben már nem használja ezt a korszakolást. (Pedig elég felhívni a figyelmet mondjuk a városok demográfiai változásainak és a különböző korszakoknak az összefüggésére.) Az előzőekben számos példán láthattuk, hogy ez a hiányosság összemosza az egyes intézkedéseket és mindazt, ami a kommunista rendszerben végső soron mindenki számára adottságként jelentkező korlátozottságon belül akár nemzeti értelemben pozitív is lehet – tartson az bármennyire rövid ideig is – eleve egyetlen, teleologikus hanyatlástörténet részévé teszi. Bennem ez a fajta történeti elbeszélés még úgy is gyanút ébreszt, ha 1989 Romániáját valóban nagyon szomorú helynek látom.

Bár nem szeretnék senkit apró megjegyzésekkel untatni, két problémára szeretném még felhívni a figyelmet. A első a görög katolikus egyház, melyel kapcsolatban talán nem szerencsés úgy fogalmazni, hogy „maga is sok megpróbáltatáson ment keresztül”. Amíg magyar egyházat nem számoltak fel, addig velük ezt megtették. A másik Ion Lăncrănjan „Cuvînt despre Transilvania” című munkája, melynek megjelenési ideje, a szövegbeli helyéből következően valamikor 1977 vagy 1978 lenne. A valóságban 1982-ben látott napvilágot.

A felkérésben némi ösztönzést kaptunk arra is, hogy a későbbiekben kutatandó témákra vonatkozóan is adjunk ötleteket. Én ezt mindenekelőtt azal kezdeném, részben jelezve ezzel azt is, hogy tisztában vagyok (vagy legalábbis úgy hiszem) a szerzők nehézségeivel, hogy a jelentés szövegéből meglehetősen világos, mely problémák kutatásában jutott már előre a magyar történettudomány, és melyekről vannak pusztán elnagyolt, sokszor a hetvenes-nyolcvanas évek szamizdatjából, külföldre kijuttatott írásaiból szerzett ismereteink. A szerzők kutatási témái sokkal részletesebben jelennek meg a szövegben (akár a MAT, akár az MNSZ, akár az állambiztonság szerepe), mint a többi probléma. Még egyszer szeretném jelezni, ezt semmiképpen sem kifogásnak szánom, inkább valamiféle igazolását látom annak a felvetésnek, hogy a jelentés megírása, a sok területen hiányzó előzetes vizsgálatok miatt, komoly nehézségekbe ütközhetett. (Nyilvánvaló az is, hogy ez a jelentésre is rányomja a bélyegét, ezért kritikáimat is úgy érdemes olvasni, hogy ezzel tisztában vagyok.) Az viszont biztosan következik ebből, hogy a legtöbb kérdésben rengeteg új vizsgálatra lenne szükség.

Ezzel együtt nem akarom ilyen egyszerűen megkerülni a kérdést. Négy kérdéskört emelnék ki, melyek vizsgálata szerintem jelentősen hozzájárulhat a korszakról való árnyalt tudáshoz. Az első mindenképpen a párt nemzetiségi és kisebbségpolitikája, lehetőleg a nemzeti ideológia, a nemzetfelfogás tükrében. A második a nemzeti alapú érdekérvényesítés lehetőségei, korlátai, az informális és a formális szféra különbségei a feltárt és még feltárandó levéltári források alapján. A harmadik, ezzel részben összefüggő problémakör, a kisebbségi intézmények felszámolása után megalakult központosított vagy regionalizált szervezetek működése és ezen belül a magyarság helyzete, lehetőségei, annak különbségei és az e mögött álló tényezők. (Persze, ha következetes akarok maradni, akkor kritikám alapján az általában vett társadalomtörténeti kutatásokat is ki kell emelnem.) Végül lényeges problémának tartom a magyar kisebbség belső tagozódását, társadalmi változásait és a kisebbségi ideológia folyamatosságát vagy éppen változását. Ha jelentést nem is, sok-sok kötetet azonban szívesen olvasnék ezek feltárása után.